

⁸⁴ Оглашению подлежит. СССР – Германия 1939–1941: Док. и мат. – Москва, 1991. – С.202.

The article is dedicated to the annexation of the North Bukovyna and Bessarabiya by the Soviet Union in the year 1940. The reason for this step as well the issues of preparation and conduct of this operation are examined in this article. Special attention is paid battle training, management and assessment of the South front troops readiness for action.

Г.В.Касьянов*

СИСТЕМА ВЛАДНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ГРУПИ ІНТЕРЕСУ, КЛАНИ ТА ОЛІГАРХІЯ

У статті подається аналіз становлення системи відносин влади і власності в Україні впродовж 1990-х – 2000-х рр. Основна теза полягає в тому, що у зазначений період сформувалася така система владних відносин, яка забезпечує економічні та політичні інтереси кількох бізнес-груп у державній бюрократії і силових структурах центру та регіонів. Інститути державної влади й представницької демократії використовуються цими групами з метою лобювання корпоративних інтересів та в конкурентній боротьбі.

Упродовж 1990-х – 2000-х рр. в Україні сформувалася система владних відносин, яка забезпечує економічні та політичні інтереси декількох бізнес-груп та пов'язаних із ними угруповань у системі управління й силових структурах центру та регіонів, які (групи) використовують інститути державної влади та представницької демократії з метою просування корпоративних інтересів та в конкурентній боротьбі. Це спричиняє економічні, політичні, соціально-психологічні зрушення, що значно ускладнюють процес державного будівництва, формування громадянського суспільства та соціально орієнтованої економіки. Приклад України не виняток в історії посткомуністичних суспільств – подібні (зрозуміло, з національними варіаціями) процеси спостерігалися в багатьох країнах колишнього СРСР (Росія, Азербайджан, Казахстан) та «соціалістичного табору» (Польща, Угорщина)¹.

Формально-юридично система владних відносин в Україні від 1991 р. будувалася на удаваному чи бажаному балансі між законодавчою, виконавчою та судовою владою. Тоді ж у цій системі з'явилася влада президентська, яка конфліктувала з усіма згаданими гілками і часто дублювала та підмінювала їх. Уся дотеперішня політична історія України – це постійне змагання між президентом та іншими гілками влади за розподіл і перерозподіл повноважень, контроль над ресурсами і владними структурами.

Конфігурація влади й обсяг повноважень постійно змінювалися. Якщо на початку 1990-х рр. більшу політичну вагу і вплив на розподіл влади і власності мала Верховна Рада, то з середини 1990-х рр. дедалі потужнішим гравцем на політичному полі стає президент. Уже за Л.Кравчука становлення інституту президентства супроводжувалося гострими конфліктами із законодавчою владою, але тоді президентів явно бракувало організаційних та фінансових ресурсів для розв'язання цих конфліктів на свою користь.

Починаючи з 1995 р., спостерігається поступова і дедалі більша концентрація владних повноважень у руках президента Л.Кучми та його адміністрації

* Касьянов Георгій Володимирович – д-р іст. наук, завідувач відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАНУ.

– попри всі спроби реальної чи віртуальної політичної опозиції перешкодити йому, усупереч усім реальним та удаваним юридичним і політичним обмеженням його влади, зафіксованим у Конституції та артикульованим у контрдіях Верховної Ради. На початок 2000-х рр. Л.Кучма зосередив у своїх руках такий обсяг владних повноважень, що деякі дослідники воліли називати політичну систему в Україні «напівпрезидентською» або ж «суперпрезидентською»².

Бурхливі події, пов'язані з боротьбою за владу, назовні виглядали як перманентний конфлікт між президентом і парламентом. На рубежі 1990-х – 2000-х рр. у ньому з'явилася «третя сила» – організована політична опозиція, яка діяла як у стінах Верховної Ради, так і поза ними. Назагал боротьба у трикутнику «президент – парламент – опозиція» виглядала як класична схема, цілком звична для усталених демократій.

Утім, в Україні, як і на всьому пострадянському і посткомуністичному просторі, ця схема мала певну специфіку. Значною мірою характер, зміст, спрямованість і результати боротьби за владу у згаданому трикутнику визначалися не ідеологією чи політичними стратегіями, не світоглядними суперечностями та популярністю серед великих суспільних верств, а наявністю й участю у цій боротьбі невеликих, але впливових суспільних груп, які знаходили у владі засіб реалізації і захисту власних економічних інтересів.

Уже у першій половині 1990-х рр. наявність і вплив цих груп інтересу/впливу була зафіксована українськими дослідниками як один із важливих чинників формування системи влади³. У першій половині 1990-х рр. спостерігається початковий етап формування таких груп інтересу/впливу та становлення їх взаємодії з владою. Він пов'язаний із процесом «первісного нагромадження капіталу», адаптації старих державних структур до нових умов та їх трансформації у нові. На цьому етапі найбільший вплив на процес формування і функціонування влади мали лобістські групи, пов'язані з експлуатацією державної власності (рентою). Це т.зв. «червоні директори» та «радгоспно-колгоспні барони», що використовували владні ресурси для встановлення особистого контролю над підприємствами, які номінально перебували у власності держави, та для здобуття державних замовлень і кредитів, дотацій і субсидій під виконання цих замовлень.

Система державних замовлень і державного контролю над оптовими та роздрібними цінами не давала підприємствам можливості самостійного виходу на ринок. Однак вона дозволяла керівникам державних підприємств у промисловості, колгоспів і радгоспів – у сільському господарстві отримувати (знов-таки для виконання держзамовлень) пільгові кредити і дотації, які замість регулятивної функції виконували для них та близьких до них посередницьких фірм роль скатертини-самобранки. Кредити надавали під 20% річних, отже, у 1992–1994 рр., коли річна інфляція сягала сотень і тисяч процентів, найелементарнішим способом стягування ренти була купівля-продаж валюти й повернення кредитів із відсотками державі з отриманням надприбутків на різниці курсів. Утім, союз державних чиновників, банкірів та директорів підприємств передбачав також елементарну крадіжку державних кредитів, м'яко названу «нецільовим використанням». Найпоказовіший прилад: створена при Міністерстві енергетики фірма, отримавши держзамовлення на експорт електроенергії та безвідсотковий кредит у 8 млн доларів США, повернула державі 25% виручки, а решту «віднесла» до бартерних операцій. Майже третина кредиту пішла на «особисті потреби» засновників фірми та самого міністра⁴.

Про обсяги фактично неконтрольованих державою коштів, до яких мали доступ групи інтересу/впливу у першій половині 1990-х рр., свідчать такі дані: за підрахунками Міжнародного валютного фонду, лише державні кредити українським підприємствам 1992 р. складали 65% ВВП, а 1993 р. – 47%⁵.

Це ж стосується дотацій, які подавали як спосіб «порятунку виробництва». Вони так само були джерелом надприбутків українських рантьє. За даними МВФ, дотації склали 8,1% ВВП 1992 р. і не менш, ніж 10,8% – 1993 р.⁶ Природно, кредити і дотації в умовах спаду виробництва забезпечувалися друкуванням грошей, що призводило до катастрофічної інфляції та зростання цін, які, знову ж таки, намагалися зупинити адміністративними методами та новими кредитами.

Надзвичайно важливим джерелом стягування ренти у першій половині 1990-х рр. стає також доступ до посередницьких операцій з енергоносіями (газ і нафта). Держава на початку 1990-х рр. виявилася гранично неефективним менеджером в урядуванні енергоресурсами – борг за енергоносії перед головними постачальниками (Росія і Туркменістан) сягнув захмарного рівня, особливо з зими 1993 р., коли за чотири місяці ціни на газ зросли в 40 разів. Саме тоді до справи взялися посередницькі організації й було налагоджено бартерні схеми перепродажу газу та нафти, що приносили їхнім авторам колосальні прибутки та дозволяли уникати оподаткування (щоправда, посередникам таки вдалося налагодити регулярне постачання енергоносіїв в Україну).

Природний газ, що купували в Росії й Туркменістані за фіксованою ціною, до того ж, ще й субсидованою державою, перепродавався за ціною вищою як в Україні, так і за її межами (у Польщі, Угорщині, Словаччині), – останнє було ще вигідніше, коли не потрібно було сплачувати ціну транзиту, транспортування сплачували не грошима, а тим самим газом (25–30 млрд кубометрів щорічно). При цьому реальний облік газу як через технічні, так і через «організаційні» причини був неможливий, отже, виникала можливість привласнювати невраховані об'єми, а прибутки від їх продажу (обміну) класти до кишень, розмір яких роздувався прямо пропорційно до обсягів «зекономленого» газу. Нарешті, саме тоді почали практикувати й елементарні крадіжки (несанкціонований відбір) газу⁷. При цьому, якщо виникала проблема боргу, держава покривала його за рахунок бюджету – формально виконуючи міжнародні торгові зобов'язання, насправді ж годуючи посередників-рантьє.

Звісно, реалізація таких масштабних схем була неможливою без прикриття з боку державних чиновників найвищого рангу. Наведемо найпоказовіший приклад газових оборудок. У квітні 1994 р. уряд В.Масола доручив нікому не відомій корпорації «Республіка» зі статутним фондом у 4 тис. доларів, перереєстрованій за 4 місяці до цього рішення, здійснення бартерних розрахунків з Туркменістаном для покриття державного боргу за газ у 671 млн доларів (!)⁸. Ба більше, очолювана І.Бакаєм «Республіка» отримала державну ліцензію на імпорт газу з Туркменістану. Корпорація взяла на себе зобов'язання сплатити третину боргу в доларах США і дві третини – бартером, зокрема, харчовими продуктами. Як насправді міг виглядати цей бартер, засвідчує той факт, що за газ розплачувалися і кольоровими телевізорами українського виробництва за неймовірною ціною у 1000 доларів США за «одиницю продукції», і навіть ... калошами – Туркменістан з чотиримільйонним населенням нібито отримав з України 12 млн пар калош⁹.

За якийсь час «Республіка», сплативши частину боргу, як і варто було очікувати, «заборгувала» Туркменістану кругленьку суму, відтак у листопаді 1994 р. центральноазіатська країна припинила постачання газу в Україну й уряд В.Масола змусив банк «Україна» взяти на себе зобов'язання з виплати боргу – під державні гарантії¹⁰. Цікаво, що Л.Кучма, ставши президентом, створив комісію з перевірки діяльності «Республіки», робота якої не призвела до жодних «організаційних висновків». 1995 р. офіс компанії згорів, що унеможливило перевірку податкової та фінансової звітності «Республіки». Згодом І.Бакай створив нову посередницьку компанію – «Інтергаз», а потім був призначений Л.Кучмою головою новоствореної державної компанії «Нафтогаз України».

До бартерних обгородок з енергоносіями (нафта, газ, вугілля) в 1990-х рр. у різних масштабах і в різних ролях (як організатори, клієнти чи лобісти) були причетні фактично всі бізнес-групи, яким на рубежі 1990-х – 2000-х рр. судилося перетворитися в найпотужніші фінансово-промислові групи – саме з них вийшли впливові «тіньові політики» та мільйонери (І.Бакай, Д.Фірташ, О.Волков) або полум'яні опозиціонери (Ю.Тимошенко).

У першій половині 1990-х рр. ще була очевидною наявність і вплив ідеологій на формування владних відносин. Позиції партій та політичних сил, що претендували на звання «ідеологічних» (комуністи, Рух, радикальні націоналісти) у цей час ще були відчутними в публічних дебатах і справді впливали на політичні рішення. Водночас не можна не помітити, що ідеологічні аргументи у цей час широко використовуються групами інтересу/впливу не лише у боротьбі за владу і власність, а й для масштабної соціальної демагогії. Гасла «збереження соціальної стабільності», «захисту інтересів трудящих», «протистояння дикому капіталізмові», які адресувалися егалітарним настроєм населення, що перебувало у стані безпрецедентного соціально-економічного шоку, фактично були димовою завісою для тих, хто використовував «загальнонародну власність» в інтересах особистого збагачення. Ця демагогія трансливалася в політичні дії, спрямовані передусім на гальмування приватизації та структурних реформ, що загрожували економічним інтересам рантє, переважна більшість яких вийшла з лав партійно-радянської номенклатури та технократії.

За підрахунками британських політологів А.Вілсона і Т.Кузьо, у складі обраної 1990 р. Верховної Ради перебувало 95 представників апарату КПУ (тепер уже колишніх), 60 працівників центрального апарату міністерств та відомств, 67 керівників промислових підприємств, 44 керівники колгоспів і радгоспів, 19 представників верхівки радянських профспілок¹¹. Саме ці люди склали основу «промислово-аграрного лобі», яке гальмувало економічні реформи і легальну приватизацію, використовуючи державні бюджет та власність як джерело стягування ренти, а Верховну Раду – як місце лобіювання поточних інтересів та соціальної демагогії.

Інтенсивна експлуатація державної власності та бюджету вимагала контролю над урядом. Якщо Верховна Рада була місцем лобіювання економічних інтересів груп інтересу/впливу на рівні законодавчих рішень, то уряд розглядався як технічне пристосування для практичної реалізації цих інтересів. Тому контроль над урядом у цей період став предметом конфлікту, по-перше, між різними групами рантє, що змагалися у Верховній Раді (яку за злою іронією долі у цей час почали називати «парламентом»), та між президентом і проводом Верховної Ради. Цікаво, що першим відомим компромісом між різними групами інтересу/впливу стало призначення головою уряду Л.Кучми – практично всі сторони сподівалися, що він буде слухняним виконавцем вказівок.

Л.Кучма значною мірою не виправдав сподівань – він не лише не хотів виконувати роль технічного менеджера з розподілу державних коштів, а й виявив неабиякі політичні амбіції (можна припустити, що він як технократ цілком щиро сподівався змінити стан справ в економіці та запровадити реформи в інтересах населення, а не вузьких кланових груп). Політична кар'єра Л.Кучми розпочалася з гучних заяв про боротьбу з «гладкими котами» та реальних спроб нормалізувати стан справ в економіці, яка стрімко розвалювалася. Ставку було зроблено на стабілізаційні заходи за зразком «шокової терапії».

Розроблений урядовцями наприкінці 1992 р. амбітний план радикальних заходів в економіці передбачав різке обмеження пільгових кредитів, скорочення субсидій, контроль Національного банку за асигнуваннями, затвердженими парламентом, розгортання масштабної приватизації і запровадження жорсткої економії енергоносіїв – тобто фактично перекривав головні джерела надпри-

бутків номенклатурних рантьє, передусім тих, що паразитували на дотаційних галузях (зокрема, видобувній) та на посередницькій операціях з енергоносіями.

Оскільки уряд Л.Кучми не обмежився деклараціями, а справді розпочав активні дії з реалізації запропонованих заходів, він був приречений на гострий конфлікт із постноменклатурними групами інтересу/впливу, які ситуативно контролювали парламент і були здатні заблокувати будь-які дії, спрямовані проти їхніх поточних інтересів. Вони ж скористалися персональним конфліктом між Л.Кравчуком та Л.Кучмою – президентові не подобалися політичні амбіції прем'єра, і він був ладен скористатися першою-ліпшою можливістю, аби усунути його з політичної верхівки.

У травні 1993 р. Л.Кучма подав у відставку, мотивуючи це браком повноважень уряду, якому доводилося виконувати рішення Верховної Ради, що суперечили програмі стабілізаційних заходів. Верховна Рада відставку не прийняла.

Водночас президент Л.Кравчук, посиляючись на подальше погіршення економічної ситуації, висунув вимогу надати президентові право безпосередньо керувати урядом та видавати укази, які б мали силу закону, з питань, не врегульованих чинним законодавством. Це спровокувало конфлікт із тими групами інтересу/впливу, які прагнули контролю над урядом через Верховну Раду. У країні розпочалася гостра політична криза, однією з причин якої був конфлікт між різними групами інтересу/впливу щодо контролю над урядом. Президент «воював» із Верховною Радою, вона – з урядом та президентом, уряд – з президентом та Верховною Радою. При цьому конфлікт між президентом та Верховною Радою назовні виглядав як суперечка щодо вибору найефективнішого способу керування країною. Насправді ж однією з найважливіших причин, яка не рекламувалася, був контроль над виконавчою владою у центрі та в регіонах – він де-факто забезпечував і контроль над економічними ресурсами.

Ситуацію ускладнили страйки шахтарів, невдоволених заморожуванням заробітної платні та лібералізацією цін, що «вбивала» їхню зарплату (це були заходи, які уряд Л.Кучми розглядав як складову політики реформ). Шахтарі вимагали відставки президента й розпуску парламенту, проведення нових виборів, надання регіонального самоврядування Донбасу. Страйки, спровоковані різким погіршенням соціального становища, були вдало режисовані частиною промислового лобі Донбасу, яке успішно вичавлювало кредити і дотації для «порятунку галузі» і не менш успішно «утилізувало» кошти у власних інтересах. Представник цього лобі, Ю.Звягільський (саме його цілком успішна і прибуткова шахта ім. Засядька і розпочала страйк), став спочатку першим віце-прем'єром, а потім – виконуючим обов'язки голови уряду, після того, як Л.Кучма таки пішов у відставку у вересні 1993 р.

Після виборів до Верховної Ради (які тривали з перервами з березня до кінця 1994 р.) позиції груп інтересу/впливу, які збагачувалися за рахунок експлуатації «загальнонародної власності», зміцнилися. Саме у цей час найвиразніше трансляція їхніх економічних інтересів в політичні дії проявилася у центральному питанні економічних реформ – питанні про приватизацію.

У 1992–1993 рр. значною мірою через їх протидію було приватизовано лише близько 3,5 тис. підприємств. Восени 1994 р., вже за нового президента – Л.Кучми, було оприлюднено програму приватизації на 1995 р., за якою планувалося передати у приватну власність 8 тис. середніх і великих й близько 20 тис. дрібних підприємств¹².

За підрахунками американських дослідників Р.Кравчука та В.Чудовського, із 405 депутатів Верховної Ради 1994 р. скликання¹³ 156 однозначно висловлювалися проти приватизації в будь-яких формах, а 86 «не мали усталеної думки» щодо неї¹⁴. Це складало більше половини (59,8%) всіх депутатських голосів. Уже у грудні 1994 р. парламент під дружнім тиском лівих фракцій та «черво-

них директорів» затвердив перелік 6 тис. великих і середніх підприємств, які не підлягають приватизації¹⁵, а в кінці 1995 р. долучив до нього ще 2,4 тис. Таким чином, фактично за межі програми «великої приватизації» вивели понад половину від загальної кількості об'єктів оборонної промисловості, енергетики, транспорту, харчової та обробної галузей, телекомунікацій. У травні 1995 р. Верховна Рада взагалі запровадила мораторій на приватизацію – звівши, покликаючись на «інтереси трудящих» і держави. Пакет законів про велику приватизацію, підготовлений за участі та, значною мірою, під тиском міжнародних кредитних інститутів було заблоковано.

На цей час близько половини всіх державних підприємств уже перебували у статусі «оренди з правом подальшого викупу». Формально «орендарями» були трудові колективи, реально контроль над прибутками та фінансовими потоками цих підприємств (дотації, субсидії, кредити, податкові пільги, державне замовлення) встановлювало їх керівництво, яке мало зв'язки з місцевою владою (або представляло її) та лобістами у Верховній Раді і уряді. Фактично масованний опір легальній приватизації був прикриттям тіньової, яку в народі охрестили «прихватацією».

Процес легальної (принаймні формально) приватизації у цей час регулювався президентськими указами. Але й навіть та приватизація, що відбувалася, мала певну «специфіку» – наприклад, з 1800 приватизованих у 1995 р. підприємств (загалом план приватизації цього року передбачав 8000) більше як в половині частка державної власності складала понад 50% – фактично, це були ті самі «орендовані» підприємства, які й надалі могли користуватися бюджетними коштами для поповнення кишень їхніх керівників.

У 1995 р. спалахнула нова політична криза – знов-таки спровокована конфліктом між президентом і більшістю у Верховній Раді з питань розподілу владних повноважень. Л.Кучма вибудовував власну вертикаль президентської влади, яка дозволяла йому контролювати уряд та виконавчу владу в регіонах. Ліві у Верховній Раді звинувачували його в узурпації влади, їх охоче підтримувала частина промислово-аграрного лобі, яке користувалося політичною нестабільністю і слабкістю центральної влади для захисту власних економічних інтересів. Укладення конституційної угоди (червень 1995 р.) та ухвалення Конституції України, яке відбулося за рік, ознаменували тимчасову перемогу Л.Кучми в боротьбі за владу та встановлення відносно стабільності. Це дозволило йому подолати опір при проведенні приватизації та частковій реалізації стабілізаційних реформ.

Значною мірою під тиском міжнародних кредитних інститутів в основу цих реформ було покладено стабілізацію фінансової системи. Це, у свою чергу, вимагало різкого зменшення державних дотацій і субсидій, швидкого збільшення частки приватного сектора у виробництві, запровадження стабільної національної валюти. Ці заходи перекривали джерела стягування ренти, пов'язані з експлуатацією державної власності. 1995 р. було скасовано систему державних замовлень для підприємств, упроваджено податок на прибуток (замість податку на доходи), дозволено формування фінансово-промислових груп.

У 1995–1996 рр. було започатковано масову ваучерну приватизацію, унаслідок чого номінально в Україні до кінця 1996 р. з'явилося 19 млн «співвласників» колишньої державної власності, які мали б перетворитися на акціонерів. Реально ж ваучерна приватизація призвела до нового етапу перерозподілу державної власності на користь безумовної меншості населення. 75% власності державних підприємств опинилося в руках 20% власників акцій, частина з яких справді була членами «трудова колективів». Проте правова неграмотність населення, відсутність відповідного законодавства та «первісного капіталу» дозволила частині рантьє зосередити у своїх руках контроль над приватизованими підприємствами, фінансовими потоками та розподілом дивідендів.

Із середини 1990-х рр. відбувався інтенсивний перерозподіл державної власності на користь або тих «традиційних» рантьє, які встигли переорієнтуватися в нових умовах, або на користь нових бізнес-груп, яким судилося невдовзі перетворитися на найпотужніші фінансово-промислові групи. Опір приватизації з боку традиційних груп інтересу/впливу припинився. Навпаки, маючи первісний капітал та вплив у регіонах і центрі, вони охоче взяли участь у приватизації. Фактично розпочався новий етап формування крупного капіталу, пов'язаний із масштабним переходом державної власності у приватні руки.

Найшвидшими методами збагачення у цей час стали (поряд із уже традиційним доступом до посередницьких оборудок з енергоносіями) т. зв. «трасові піраміди» (привласнення за безцінь ваучерних сертифікатів), придбання за мізерними цінами державних підприємств – шляхом «акціонування» (за підрахунками українських аналітиків, до 2001 р. 58% приватизованих підприємств належали до цієї категорії¹⁶), або через доведення їх до банкруства (варто звернути увагу на ту обставину, що саме на середину – другу половину 1990-х рр. припадає пік справ про банкрутство підприємств: 1994 р. – 194, 1995 р. – 2000, 1996 р. – 2800, 1997 р. – 6700¹⁷). Усе це вимагало не лише підприємливості і наявності первісного капіталу, а й міцних зв'язків із місцевою владою, і, звісно, прикриття з боку фіскальних та силових структур. Зрозуміло, «прихвати-заційні» схеми зміцнювали незаконні зв'язки бізнесу і влади, перетворювали їх на необхідну складову розвитку економіки, і, відповідно, впливали на політику як на регіональному, так і на центральному рівнях.

Саме на цей період (друга половина 1990-х рр.) припадає наступний етап взаємодії груп інтересу/впливу та влади. На центральному рівні помітне дедалі більше переважання президентської влади, основою якої є вища мобільність президентської вертикалі та дедалі тісніші взаємини президентського офісу з тими групами інтересу/впливу, які намагаються використовувати доступ до президентської влади або для забезпечення сприятливих умов своєму бізнесові, або для приватизаційних оборудок, або для розв'язання конфліктів між собою чи з владою на місцях.

Згаданий конфлікт президента з Верховною Радою 1995 р. і «конституційна криза» 1996 р. та подальша боротьба між гілками влади були значною мірою породжені не лише перерозподілом повноважень чи ідеологічними контроверзіями між націонал-демократами і лівими, а й початком перерозподілу економічної потуги між традиційними групами рантьє (індустріально-промислове лобі «червоних директорів») та новими групами інтересу/впливу – тими, що виросли на «прихватизації» і посередницьких операціях з енергоносіями.

Президент у цей час намагався жорстко контролювати виконавчу владу (іноді виконуючи її функції), а оскільки вона також була об'єктом зазіхань груп інтересу/впливу, зокрема регіональних, виникали суперечності, які, зазвичай, транслювалися в публічні конфлікти між президентом і прем'єр-міністрами та між президентом і Верховною Радою. До того ж, саме у цей час президент Л.Кучма дедалі активніше вдається до особистого контролю за розподілом ренти, а тим часом стрімке формування великого капіталу тепер уже шляхом масштабної приватизації призводить до утворення невідконтрольних йому груп інтересу/впливу, які прагнуть самостійної ролі у владі й політиці та намагаються реалізувати її через виконавчу владу.

Два найвідоміших приклади таких конфліктів – відсторонення прем'єр-міністрів Є.Марчука (березень 1995 – травень 1996 рр.) та П.Лазаренка (травень 1996 – липень 1997 рр.). У першому випадку президентові довелося «приборкувати» номенклатурно-промислове лобі Донбасу, у другому – дніпропетровський клан, економічна міць якого базувалася на посередницьких бартерних операціях з енергоносіями, промисловою та сільськогосподарською продукцією.

У цей період у таборі законодавчої влади знижується рівень консолідації, що пов'язано з розгортанням масштабного перерозподілу власності. На цьому ж етапі і виникає модель зрощення виконавчої влади з групами інтересу/впливу, найвиразніше представлена П.Лазаренком і вдосконалена Л.Кучмою. Перемога Л.Кучми в конфлікті з прем'єром П.Лазаренком була також перемогою в боротьбі за розподіл економічних ресурсів. Саме у цей час Л.Кучма остаточно встановлює контроль як над виконавчою владою, так і над найбільшими джерелами стягування ренти (імпорт/експорт енергоносіїв та «велика» приватизація). Тоді ж налагоджується та взаємовигідна схема взаємодії президента з великим капіталом, яка дозволила йому створити систему маніпулювання групами інтересу/впливу.

Парламент у цей час став зоною конфлікту між потужними групами інтересу/впливу, що склалися або з рантє старого зразка, котрі експлуатують державні субсидії й отримують держзамовлення, та представниками тих груп інтересу/впливу, які не мають бажаних обсягів доступу до ренти чи відсторонені від неї. Тоді ж остаточно оформлюються головні засади моделі «фасадної демократії», коли інститути політичного представництва і волевиявлення (політичні партії, Верховна Рада, вибори) починають перетворюватися на прикриття груп інтересу/впливу (або як їх починають називати – «кланів»).

На цей час структура кланів стабілізувалася – зазвичай це був конгломерат бізнесменів, публічних політиків, представників владних структур (бюрократії), об'єднаних економічними, політичними і навіть родинними зв'язками. Кланова система передбачала наявність цілої ієрархії клієнтел і патронажних відносин, побудованих на патримоніальних суспільних звичках та інстинктах і на протектораті влади, силових та фіскальних структур. Спільність інтересів не виключала можливості внутрішніх розбратів, не кажучи вже про міжкланові конфлікти, які вирішувалися в кращому разі неформальним арбітражем «поважних осіб», у гіршому – фізичним усуненням порушників рівноваги¹⁸.

Ця конфігурація (бізнес – публічні політики – бюрократія – силові структури) відтворювалася на місцевому рівні у вигляді місцевих кланів, які групувалися довкола місцевих центрів влади (як правило, призначених Л.Кучмою голів обласних адміністрацій, або так званих «губернаторів») і матеріальних ресурсів. Японський дослідник К.Мацузато назвав ці групи «мезоелітами»¹⁹. Усі найбільші клани чи мезоеліти виникали як регіональні групи інтересу/впливу і згодом поширювали свій бізнес і вплив у масштабах усієї країни.

Упродовж 1990-х рр. склалися декілька потужних груп інтересу/впливу («кланів»). Донецький клан був представлений трьома групами, економічні та політичні інтереси яких не завжди збігалися, а іноді й вступали у суперечність. На початку 1990-х рр. це були «червоні директори» – найвиразнішим представником цієї групи можна вважати Ю.Звягільського. У другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. на перший план вийшли фінансово-промислова група «Індустріальний союз Донбасу» В.Гайдука і С.Тарути та «System Capital Management» Р.Ахметова.

Дніпропетровський клан формувався під протекторатом губернатора області та прем'єр міністра України у 1996–1997 рр. П.Лазаренка. Спочатку найпотужнішою групою були «Єдині енергетичні системи України» Ю.Тимошенко. Після падіння скандально відомого прем'єра й розгрому «ЕССУ» сформувалися дві масштабні фінансово-промислові групи – корпорація «Інтерпайп» та група «Приват», які також періодично конфліктували між собою.

Київський клан (т.зв. «чудова сімка» або «холдинг СДПУ(о)») являв собою нестійку групу бізнесменів, політиків і представників бюрократії, очолювану В.Медведчуком та Г.Суркісом.

Третій етап взаємодії груп інтересу/впливу та влади (кінець 1990-х – початок 2000-х рр.) вирізнявся дедалі тіснішою взаємодією президентської влади та

найбільших груп інтересу/впливу, тих, що склалися в результаті «великої» приватизації й трансформувалися в потужні фінансово-промислові групи. Цей союз взаємовигідний – великий капітал надає фінансову підтримку президентові у його боротьбі за концентрацію влади, президент керує розподілом джерел ренти²⁰, дозволяючи тим самим уникнути гострих конфліктів та бізнес-воєн і сприяючи швидкому збагаченню крупного капіталу. Примітивне розкрадання чи експлуатація державної власності, кредити та субсидії як джерело ренти відмирають. Основними способами надзбагачення та збільшення активів стають податкові пільги, «адресна» приватизація, доступ до дешевих енергоносіїв.

Водночас найбільші групи інтересу-впливу починають формувати чи скуповувати політичні партії для забезпечення своєї присутності у «представницькій демократії», а саме у законодавчій владі. Тоді ж інтенсифікується процес підбиття «четвертої влади» шляхом купівлі або привласнення засобів масової інформації.

Саме у цей час остаточно оформлюються економічні й політичні контури найпотужніших груп інтересу/впливу «нової генерації» – покоління «червоних директорів» остаточно відходить у небуття. Про масштаби економічної потуги найбільших груп інтересу/впливу нового зразка можна скласти приблизне уявлення на прикладі найбільш відомих із них.

Група «Інтерпайп», яку створив 1990 р. у Дніпропетровську 30-річний кандидат технічних наук В.Пінчук, – у середині 1990-х рр. він був пов'язаний із П.Лазаренком, а наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. породичався із президентом Л.Кучмою. На початку 2000-х рр. «Інтерпайп» включала у себе 6 із 7 найбільших трубних заводів України, унікальний Нікопольський завод феросплавів, шість цукрових заводів, акціонерний банк «Кредит-Дніпро», «Укрсоцбанк», страхову компанію «Оранта». До її складу як акціонери входили десять заводів важкої промисловості (що називалися «акціонерними товариствами»), три ремонтні підприємства і дві фірми, що спеціалізувалися на високих технологіях. «Інтерпайп» контролював частину курортно-рекреаційного бізнесу на Кримському півострові, володів загальнонаціональними телеканалами «Новий», ICTV, СТБ, одним регіональним (у Дніпропетровську), а також однією з найтиражніших масових газет «Факты и комментарии»²¹. Політичним прикриттям групи стала партія «Трудова Україна», яка створила одну з найпотужніших фракцій у Верховній Раді 1998–2002 рр. Із кінця 1990-х рр. корпорація «Інтерпайп» мала потужний політичний протекторат в особі президента Л.Кучми і користувалася серйозними перевагами у «великій» приватизації та при доступі до податкових пільг.

Після Помаранчевої революції група втратила протекцію найвищої влади – найвиразнішим свідченням чого стала втрата найбільшого металургійного комбінату «Криворіжсталь», який було придбано 2003 р. разом із «System Capital Management». Утім, завдяки вдалому менеджменту та тій обставині, що В.Пінчук став одним із піонерів просування ідеї соціально відповідального капіталу в Україні²², «Інтерпайп» утримував свою економічну потугу.

Фінансово-промислова імперія «System Capital Management» («SCM») найбагатшого бізнесмена України Р.Ахметова була створена у 2000 р. й складається з металургійних, машинобудівних, коксохімічних, трубних заводів, копалень та шахт, банків, страхових компаній, заводів пива і шампанських вин, офшорних фірм, телекомунікаційних мереж і компаній, готелів, транспортних компаній (включно з Азовським морським пароплаванням), навіть дослідницьких лабораторій. До складу «SCM» входить більше 90 підприємств²³. Донецькому мільярдеру належить також футбольний клуб «Шахтар», телекомпанія із загальнонаціональним покриттям «ТРК Україна», видавничий дім «Сьогодні», регіональні друковані видання²⁴. Політичним прикриттям і водночас могутньою структурою впливу, що обстоює інтереси Р.Ахметова і частини донецького кла-

ну, є Партія регіонів. Походження базових капіталів Р.Ахметова та його найближчих соратників журналістами переважно оминається, зазвичай вони обмежуються натяками на кримінальний характер формування бізнес-груп у Донбасі. Найбільш відверті референції щодо кримінального характеру «первісного нагромадження» цієї групи містяться у книзі С.Кузіна²⁵.

Упродовж 1990-х рр. бізнес-інтереси групи протегувалися регіональною владою (зокрема губернаторами Донецької області В.Щербанем та В.Януковичем), а з 2002 р. їй удалося здобути підтримку найвищої виконавчої влади, коли В.Янукович став прем'єр-міністром України.

Корпорація «Індустріальний союз Донбасу» (С.Тарута, В.Гайдук) володіє або керує пакетами акцій понад 40 підприємств чорної металургії та важкого машинобудування в Україні (Донецька, Луганська та Дніпропетровська області) та за кордоном, зокрема три металургійних комбінати, один завод спецсталі, два трубних і один коксохімічний заводи, три металургійних заводи в Угорщині та два в Польщі, декілька агропромислових підприємств²⁶. «ІСД» може вважатися класичним варіантом персонального поєднання бізнесу і влади – фактичний співвласник активів корпорації В.Гайдук у середині 1990-х рр. був заступником голови Донецької обласної ради та першим заступником губернатора, на початку 2000-х рр. – заступником міністра та міністром палива й енергетики, віцепрем'єр-міністром України. В.Гайдук можна також представляти як вдалий приклад трансформації «червоного директора» у таланитого капіталіста.

Дніпропетровська група «Приват» (І.Коломойський, Г.Боголюбов, О.Мартинів), що виникла у 1991–1992 рр. як альянс «комсомольських активів» і грошей, зароблених на торгівлі побутовою технікою, на початку 2000-х рр. включала один із найбільших українських банків – «Приватбанк» (з його філіями «МоскомПриватбанк» у Москві і «Приватінвест» та мережею у понад 2,3 тис. філій в Україні), нафтопереробні підприємства у Хмельницькому, дев'ять підприємств із переробки і транспортування нафтопродуктів, зокрема «Укрнафта», сімсот бензозаправок по всій Україні, п'ять гірничих і гірничо-збагачувальних комбінатів, одне з найбільших вуглевидобувних підприємств, п'ять хлібозаводів, одну будівельну фірму і вісім офшорних компаній. 2004 р. група придбала акції феросплавних заводів у Румунії та Польщі²⁷, у 2005 р. здобула контроль над п'ятьма обласними енергетичними компаніями. Група «Приват», на відміну від інших кланів, демонструвала свою аполітичність, що не заважало лобювати свої інтереси через власних депутатів у парламенті й «неформальні зв'язки» в урядах. Зокрема, у середині 1990-х рр. група користувалася потужною підтримкою губернатора Дніпропетровщини, а потім прем'єр-міністра України П.Лазаренка. Після втрати високого покровителя група, на відміну від «ЄЕСУ», залишилася «на плаву» саме завдяки «аполітичності» та неформальним зв'язкам у вищих ешелонах влади (зокрема, колишній голова правління «Приватбанку» С.Тигипко у 1997–1999 рр. був віцепрем'єр-міністром – це могло певною мірою забезпечити позиції групи). Сама назва «група «Приват» є певною мірою журналістською метафорою, адже юридично як така вона не заареєстрована.

«Холдинг СДПУ(о)», або т.зв. київський клан, був представлений насамперед Г.Суркісом та В.Медведчуком. Він складався як мінімум із трьох інвестиційних комерційних банків, низки офшорних компаній, металургійних заводів, готелів, цукрових заводів та підприємств харчової промисловості. Своєрідною перлиною «холдингу» був київський футбольний клуб «Динамо», перетворений братами Г. та І. Суркісами на вельми прибутковий бізнес. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. різними методами (від скуповування за безцінь пакетів акцій і «отримання в управління» до адміністративного розгрому конкурентів і колишніх партнерів) київський клан отримав контроль над

дев'ятьма обласними компаніями-постачальниками електроенергії (обленерго)²⁸. Із початку 2000-х рр. позиції клану значно посилилися у зв'язку з призначенням В.Медведчука на посаду голови президентської адміністрації (весна 2002 р.). Саме у цей час Л.Кучму почали називати «президентом при главі адміністрації». Утім після Помаранчевої революції та вкрай невдалої виборчої кампанії СДПУ(о) 2006 р. група фактично розвалилася.

До економічно найпотужніших груп інтересу/впливу, які «бавилися політикою», входила також харківська група, в основі якої – «УкрСиббанк» (О.Ярославський та Е.Галієв). Початковий капітал групи формувався у середині 1990-х рр. на торгівлі бензином та «операціях із ваучерами» під прикриттям міської влади. У другій половині 1990-х рр. О.Ярославський здобув прихильність президента Л.Кучми – саме у цей період в активи харківської групи ввійшли акції металургійного, гірничо-збагачувального та хімічних комбінатів на Сході України, частка у сімейному бізнесі президентської родини – компанії «KyivStar»²⁹. Участь харківської групи у великій політиці розпочалася зі спонсорської підтримки Партії зелених України на виборах 1998 р. та закінчилася входженням О.Ярославського та Е.Галієва у список «Нашої України» на виборах 2002 р. (із фракції «Нашої України» бізнесменів виключили у 2003 р.).

Не можна не помітити, що контури згаданих груп ідеально збігаються з контурами найбільших капіталів. 2006 р. до рейтингу українського журналу «Кореспондент» потрапили ті, чий статок оцінювався не менш, ніж у 177 млн доларів США. Якщо вірити підрахункам аналітиків-авторів списку, в Україні налічувалося 9 мільярдів – список очолив Р.Ахметов (11,8 млрд доларів США). За ним ішли В.Пінчук (3,7 млрд доларів США), І.Коломойський (2,8 млрд доларів США), Г.Боголюбов (2,4 млрд доларів США), К.Жеваго (1,9 млрд доларів США), С.Тарута (1,7 млрд доларів США), В.Гайдук (1,7 млрд доларів США), Д.Фірташ (1,4 млрд доларів США), О.Мартинів (1,4 млрд доларів США)³⁰.

Із середини 1990-х рр. поряд із найвищою владою чи безпосередньо в ній періодично також виникали постаті, які були маловідомими публічно, але відігравали надзвичайно важливу роль в організації взаємин влади і груп інтересу/впливу і також не могли нарікати на брак статків (які, утім, ніколи не афішувалися). Найпоказовіші фігури тут – І.Бакай, С.Львовичин, О.Волков³¹. Публікації «епохи Кучми» буквально рясніють згадками про ці постаті, однак крім фрагментарних референцій про особливий характер взаємовідносин «тіньових олігархів» із найвищою владою та бізнесом дослідникові немає чим скористатися. Можна лише зробити попередній висновок про те, що джерелом їхнього впливу і статків був доступ до першої особи країни та неформальна участь у «вирішенні питань», пов'язаних з економічними преференціями (податкові пільги, велика приватизація, розподіл енергоресурсів).

У цей період (кінець 1990-х – початок 2000-х рр.) нові групи інтересу/впливу починають інтенсивно опановувати законодавчу владу. Вибори до Верховної Ради 1998 р., які відбувалися за мішаною системою, стали першим прикладом масового походу у законодавчу владу великого бізнесу, який убачав у парламенті не лише звичне місце лобювання економічних інтересів, а й засіб захисту бізнесу (не кажучи вже про те, що депутатський мандат ґарантував особисту недоторканність). Вхід до будівлі під куполом на вул. Грушевського у столиці забезпечувався як через власні партії, так і фінансовими внесками у виборчу кампанію в мажоритарних округах. Найвідоміші партії, які безпосередньо забезпечували присутність груп інтересу/впливу в парламенті 1998–2002 рр., – це «Громада» П.Лазаренка, Соціал-демократична партія України (об'єднана), яка стала політичною парасолькою київського клану, «Трудова Україна» (яку дотепники називали «Трубовою Україною») – саме тут були представлені мезоеліти

Дніпропетровської області, Народно-демократична партія України, яка мала відігравати роль президентської сили, Партія відродження регіонів України (яка представляла групи інтересу/впливу Донбасу). Партія зелених України, що досить несподівано пройшла у парламент, вважається прикладом інвестицій у політику з боку харківського клану. У Верховній Раді 1998–2002 рр. щонайменше 127 депутатів (28%) представляли інтереси великого бізнесу³².

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. у системі влади в масштабах України остаточно сформувалася досить хитка, але на той час достатньо проста й ситуативно ефективна система взаємодії між владою, великим бізнесом та суспільством, суть якої адекватно виражає термін олігархія. Декілька найпотужніших бізнес груп, які представляли великий капітал (дві донецькі, дві дніпропетровські, київська, харківська) та ряд державних чиновників найвищого рівня (адміністрація президента й уряд) утворили вертикальну ієрархію взаємодії та взаємовпливів, пов'язаних із розвитком, захистом та лобіюванням бізнес-інтересів. У цій ієрархії діяла система стримувань і противаг, у центрі якої перебував президент Л.Кучма. Система узаконювала широкомасштабну корупцію, оскільки не могла б діяти без злиття (персонального чи інституційного) державної влади і бізнесу, відтак корупція стала системною ознакою українського суспільства, складовою економічної системи. Ця система будувалася на принципах лояльності до центральної постаті.

На 2001–2002 рр. припадає початок четвертого етапу у процесі структурування влади та її взаємодії з кланами, що триває до сьогодні. Знаковими подіями, які ознаменували початок цього періоду, стали акції «Україна без Кучми», «Повстань, Україно!» і вибори 2002 р. до Верховної Ради. Зовнішній бік подій на цьому етапі – зростання ролі політичних партій, структурування політичної опозиції та граничне відчуження найвищої державної влади від суспільства. Внутрішній зміст видимих на поверхні процесів і конфліктів полягав у тому, що, з одного боку, найбільші групи інтересу/впливу (клани) отримали певну економічну і політичну самодостатність, що дозволяло їм поступово переорієнтовуватися з боротьби за доступ до президента (він ще контролював процес великої приватизації) на боротьбу за доступ до законодавчої влади, розвиток власних політичних «брендів» та пряму чи опосередковану участь у публічній політиці через олігархічні партії та фракції у парламенті. На цьому етапі було остаточно поділено медіа-простір, а єдиною інформаційною сферою, недоступною адміністративному впливові влади і монопольному володінню кланів, став Інтернет (хоча й тут спостерігається активне опанування віртуального простору сайтами, які фінансуються великими групами інтересу/впливу).

У цей час загострюється конкуренція між уже сформованими кланами, до якої долучаються групи інтересу/впливу чи мезоеліти на рівні публічної політики – через куплені або організовані ними партії³³, благодійні фонди, пресу. З іншого боку, ті групи інтересу/впливу, що також вирости як регіональні мезоеліти і теж прагнули доступу до центральної влади, сконсолідувалися біля двох постатей – В.Ющенка та Ю.Тимошенка, які назовні позиціонувалися як поміркований і радикальний варіанти опозиції «режимові Кучми». Найпоказовішими прикладами можна вважати бізнес-групи П.Порошенка та Є.Червоценка. Саме вони разом із ситуативними союзниками (харківська група) склали економічну основу «нової» опозиції існуючій системі влади, персоніфікованій Л.Кучмою.

Отже, упродовж 1990-х – на початку 2000-х рр. в Україні сформувалася система влади, яку можна назвати олігархічною та патримоніальною; економічна система, яку можна назвати олігархічним капіталізмом; політичний режим, який мав домінуючі ознаки авторитаризму. Реальна політика фактично формувалася як результат взаємодії найбільших груп інтересу/впливу, які моно-

полізували владу і власність, перетворили владу на спосіб здобуття власності, а власність – на спосіб впливу на владу.

На початку 1990-х рр. ці групи інтересу/впливу було представлено здебільшого господарським елітами, успадкованими від радянських часів (управлінці промисловості та аграрного сектору, колишня партійно-радянська та комсомольська номенклатура) та вищою державною бюрократією, що мала ту ж саму генеалогію. Із середини 1990-х рр. групи інтересу/впливу на кшталт «червоних директорів» відмирають або частково трансформуються в нові – це великі регіональні бізнес-групи, які обернули капітал епохи первісного нагромадження на інвестиційні активи та збагатилися на приватизації й оборудках з енергоносіями. Поряд із ними склалася потужна група вищої державної бюрократії, для якої держава, державна власність і влада – це об'єкт приватних інтересів та особистого збагачення. Взаємини великого капіталу і вищої державної бюрократії будувалися на взаємовигідній системі патронату та клієнтел, у центрі якої перебував президент країни. Персональний доступ до президента, опосередкований його найближчим оточенням, у другій половині 1990-х рр. став надзвичайно важливим засобом для розвитку великого бізнесу (так само, як персональний доступ до місцевої влади на рівні регіонів) – це обумовило монополізацію цього доступу декількома найбільшими групами інтересу/впливу та олігархізацію влади.

Посилаючись на класичну працю С.Ейзенштадта «Революція і перетворення суспільств. Порівняльне вивчення цивілізацій», український політолог І.Фісун зазначав, що «загалом неопатримоніальна система звела до мінімуму самостійний доступ автономних суспільних груп до центру і позицій контролю над розподілом ресурсів, стимулюючи рентоорієнтованих підприємців до входження у системи редистрибуції ресурсів у рамках клієнтарно-патронажних мереж. У результаті залежність різних суспільних груп від патримоніального центру зростала, а їх автономність зводилася до мінімуму. Правлячі неопатримоніальні групи спробували «контролювати і регулювати політичний процес таким чином, щоб він не загрожував їхній монополії на політичну владу у центрі і не створював можливостей для одержання різними групами незалежного доступу до джерел влади в масштабі всього суспільства. Взаємозв'язок неопатримоніального центру і різних політико-економічних еліт здійснювався не через демократичні механізми виборів і політичної участі, а через входження в клієнтарно-патронажні мережі, різні корпоративні утворення або формальну «партію влади»³⁴.

Баланс цієї системи було порушено 2002 р. Саме тоді розпочався наступний етап взаємодії груп інтересу/впливу з владою і у владі, спровокований принаймні п'ятьма причинами. По-перше, виникла реальна перспектива зміни патрона у згаданій системі клієнтел і патронажних мереж. У 2004 р. закінчувався другий термін перебування Л.Кучми на посаді президента, і, попри рішення Конституційного суду України про легітимність третього терміну (грудень 2003 р.), було зрозуміло, що на президентських виборах він зазнає поразки. Саме 2002 р. Л.Кучма вперше озвучив сценарій конституційної реформи й переходу до парламентсько-президентської республіки. Подальші маневри з реформою засвідчили намагання найближчого оточення Л.Кучми та тих груп інтересу/впливу (передусім київського клану) й окремих осіб, вплив і статки яких залежали від його протекції, зберегти свого патрона на верхівці влади.

По-друге, у цей період спостерігається спроба іншої потужної групи зі складу донецького клану опанувати вищу державну владу. Дозволивши призначення донецького губернатора В.Януковича на посаду прем'єр-міністра, президент Л.Кучма здобув тактичну перемогу, не допустивши крупний капітал Донбасу до союзу з В.Ющенком, який користувався дедалі більшою популярністю як у суспільстві, так і серед великих бізнес-груп (останнім імпонували його позиції

щодо лібералізації та легалізації бізнесу, оскільки їх уже цікавили більш цивілізовані правила гри). Однак у перспективі це створило передумови для самостійної політичної гри економічно найпотужніших груп інтересу/впливу Донбасу. Вони втратили зацікавленість у Л.Кучмі.

По-третє, у цей період консолідувалися позаолігархічні групи інтересу/впливу, які прагнули або самостійного доступу до влади і ресурсів, або публічного політичного прикриття, або створення прозорих умов для бізнесу. Вони вступили в конфлікт як із групами, що розраховували на збереження Л.Кучми у владі, так і з тими, хто намагався змінити владу в інтересах донецького лобі.

По-четверте, система управління ресурсами, названа «ручним керуванням», вичерпала себе. Частина великого бізнесу для захисту своїх інтересів потребувала вже не так патронату конкретної першої особи та його оточення (які в даному випадку ставали обтяжливими), а формально рівних правил гри, обов'язкових для всіх. Крупний капітал потребував суспільної легітимації та визнання його юридичного права на функціонування у правовому полі.

І, по-п'яте, попри очевидне домінування економічних і політичних інтересів великого капіталу, в Україні утворилася чисельно потужна верства (майже 23% зайнятого населення) представників малого та середнього бізнесу. Ця верства, яка найбільш потерпала від свавілля чиновників і беззаконня, була позбавлена представництва у владі, зокрема у вищій. Саме ця частина була найбільше схильна до тих форм самоорганізації, які могли б слугувати основою громадянського суспільства. І саме вона була найбільше зацікавлена у зміні влади.

Вибори до Верховної Ради 2002 р. спровокували конфлікт між різними групами інтересу/впливу та дали старт політичній кризі, яка сягнула вищої межі під час президентських виборів 2004 р. У 2002–2004 рр. змагалися декілька політичних проектів, які були виявом цієї кризи і конкуренції між різними групами інтересу/впливу. На поверхні політичного життя це виглядало як декілька варіантів конституційної реформи та змін у виборчому законодавстві, які мали або продовжити термін повноважень Л.Кучми, або знецінити політичну й економічну вартість посади президента, або трансформувати уряд як центр доступу до власності і влади, або створити декілька формально конкурентних центрів влади.

Після провалу проекту, в якому були зацікавлені ті, хто робив ставку на Л.Кучму (у квітні 2004 р. Верховна Рада не ухвалила необхідний їм проект конституційної реформи), загострилася конкуренція за посаду президента. Унаслідок цього президентські вибори 2004 р. значною мірою перетворилися на конкуренцію між великими бізнес-групами Донбасу, які підтримували В.Януковича, та меншими бізнес-групами, які робили ставку на В.Ющенка. У виборах був і третій гравець – Л.Кучма та його найближче оточення.

Розвиток подій улітку – восени 2004 р. засвідчує, що вони могли бути зацікавленими у доведенні передвиборної суспільної істерії до крайньої межі, за якою наступав період «контрольованого хаосу», скасування результатів виборів та продовження повноважень чинного президента на термін, необхідний для безболісного виходу з влади Л.Кучми та його оточення. Саме у цей період суперечності між різними групами інтересу/впливу сягнули найвищої межі, що значно ускладнило їх мобілізацію та змусило апелювати до виборців. Ця апеляція дала побічний ефект – масові публічні протести проти спотворення результатів виборів та перспектив збереження олігархії. Помаранчева революція стала несподіваною комбінацією підготовлених протестних акцій та спонтанного вибуху невдоволення, політичних технологій та «творчості мас». Уперше після 1989–1991 рр. вплив на реальну політику в Україні був здійснений народом, а групам інтересу/впливу довелося брати до уваги інтереси великої кількості співгромадян.

«Постреволюційний» період взаємодії груп інтересу/впливу з владою і суспільством є дуже суперечливим із погляду проміжних результатів. Помаран-

чева влада задекларувала наміри ліквідувати зв'язки бізнесу і державної влади. Оскільки у структурах влади, передусім у президентському оточенні, опинилися раніше неолігархічні бізнес-групи, деякі їхні представники спочатку намагалися діяти за старою схемою – здобувати економічні преференції через президентський офіс. Це спровокувало конфлікт як у найближчому оточенні президента, так і з урядом Ю.Тимошенка, яка початково справді намагалася дотримуватися революційних декларацій. Намагаючись розв'язати цей конфлікт, В.Ющенко спробував «поділити» повноваження між урядом та найближчим оточенням, призначивши П.Порошенка головою Ради національної безпеки та оборони і фактично надавши їй повноваження, які зазіхали на компетенцію уряду. Президент, який невпинно декларував принципи прозорості влади і відокремлення її від бізнесу, не мав реальних засобів для реалізації цих принципів. Без серйозної деєстабілізації економічної системи реалізувати цю ідею було неможливо.

До того ж, владі треба було якнайшвидше реалізувати блок передвиборних соціальних обіцянок і водночас продемонструвати суспільству свої можливості щодо творення соціально орієнтованої економіки напередодні парламентських виборів, які наближалися (це й було зроблено за рахунок кардинального збільшення соціальних виплат найбільш вразливим верствам населення та підвищенням заробітної платні в бюджетних галузях). Зробити це швидко можна було лише посиленням тиску на крупний капітал, отже, об'єктами підвищеної уваги нової влади стали найбільші бізнес-групи.

Заходи уряду Ю.Тимошенка, спрямовані на боротьбу з корупцією та контрабандою, тіньовими доходами, припинення махінацій із податками початково дали певний позитивний ефект – 2005 р. частка тіньових доходів у ВВП зменшилася до 29%, а 2006 р. (вже за урядування Ю.Сханурова) – до 27%³⁵. Тиск на великий капітал дав кошти на реалізацію соціальних програм. За збільшення ВВП усього на 2,7% надходження в бюджет за урядування Ю.Тимошенка зросли на 55,8%³⁶.

Усі найбільші бізнес-групи та кланові утворення, які нещодавно мали протекцію найвищої влади, опинилися беззахисними. Частина донецького клану (група Р.Ахметова) тимчасово загубила «свій» уряд і прем'єра. В.Пінчук втратив персональну протекцію свого тестя-президента. Київський клан, втративши позиції в адміністрації президента, швидко розвалився.

Дії першого помаранчевого уряду щодо олігархів були доволі радикальними. Передусім розгорнулася реприватизаційна риторика урядовців, зокрема озвучувалися заяви про 3000 підприємств, які підлягатимуть реприватизації. Чи не найголовнішим об'єктом цієї риторики став зять экс-президента – ішлося про реприватизацію «Криворіжсталі» та Нікопольського заводу феросплавів, про перегляд рішень щодо страхової компанії «Оранта» та «Укрсоцбанку»³⁷. Дісталося й групі Р.Ахметова – «SCM» (разом з «Інтерпайп») втратила «Криворіжсталі», сам Р.Ахметов став об'єктом жорсткого адміністративного тиску і був змушений на певний час виїхати за кордон. Київський клан став об'єктом зазіхань із боку колишнього партнера, а потім розбитого конкурента – російського бізнесмена К.Григоришина, який розпочав серію судових тяжб щодо повернення контролю над рядом обленерго, а дві енергетичні компанії взагалі здобув шляхом рейдерських захоплень. Було навіть зроблено спробу здобути права власності на київський клуб «Динамо», щоправда, безрезультатно. Доходи всіх трьох груп в 2005 р. зменшилися.

Водночас не можна було не помітити, що великий бізнес, наближений до нової влади, користується непрямими преференціями. Зокрема, було припинено рухи в напрямку реприватизації Маріупольського комбінату ім. Ілліча (традиційний домен соціалістів). Без перешкод із боку влади розвивався бізнес корпорації «Індустріальний союз Донбасу» (протекція В.Ющенка) та групи «При-

ват» (за твердженнями ЗМІ, вона, нібито, мала зв'язки з Ю.Тимошенко). Група «Укрпромінвест» (П.Порошенко) здобула право на реалізацію інвестиційної програми на Луцькому автомобільному заводі (виробництво автобусів «Богдан»). Доходи всіх зазначених груп у 2005 р. збільшилися.

Водночас фактично недоторканою сферою тривалий час залишався сектор енергоносіїв. Попри всі спроби уряду Ю.Тимошенко вивести постачання енергоносіїв на рівень міждержавних угод, преференції залишалися за посередницькою фірмою «Росукренерго»³⁸ (вона здобула їх ще за часів Л.Кучми та уряду В.Януковича). У 2005–2006 рр. «Росукренерго», будучи приватною іноземною компанією, контролюваною російським «Газпромом», та українськими енергетичними рантьє, перетворилася на монопольного постачальника російського і туркменського газу в Україну, залишаючись при цьому недосяжною ані для фіскальних, ані для силових структур української держави і де-факто перетворившись на нову потужну групу інтересу/впливу з центром у сусідній державі.

Роль українських політиків найвищого рангу у цій темній історії з доволі чіткими перспективами втрати навіть умовної економічної незалежності України є не надто зрозумілою. В.Ющенко дуже дратували запитання журналістів і заяви політиків щодо «Росукренерго». Очевидно, він вважав, що зайвий «галас» довкола компанії може зіпсувати відносини з Росією і що скандальність історії викликана передвиборними інтересами його політичних конкурентів (одним з яких уже була Ю.Тимошенко). Він також демонстрував подиву гідну необізнаність щодо самої компанії «Росукренерго». В інтерв'ю чотирьом провідним українським телеканалам 13 січня 2006 р. президент В.Ющенко заявив, що «Росукренерго» – це структура, «до якої українська держава, українські державні структури жодного відношення не мають»³⁹. Спроби витиснути фірму з газового ринку урядом Ю.Тимошенко спровокували скандали у верхах влади і конфлікт між президентом і людьми Ю.Тимошенко⁴⁰.

Після сенсаційно-скандальної відставки уряду Ю.Тимошенко та ряду помаранчевих високопосадовців у вересні 2005 р. ситуація у взаєминах влади та груп інтересу/впливу дещо стабілізувалася. У жовтні 2005 р. відбулася зразково-показова зустріч президента В.Ющенко з представниками великого бізнесу, в якій взяли участь як нові фаворити влади, так і опальні олігархи. Президент запевнив капіталістів, що адміністративний тиск на великий капітал – це справа минулого, і закликав їх до прозорого чесного бізнесу. Від цього моменту вища влада фактично усунулася від регулювання стосунків між великими бізнес-групами, що, з одного боку, таки сприяло розвиткові конкуренції між ними, а, з іншого, породило сплеск рейдерства в Україні.

Вибори 2006 р., які позначилися крахом коаліції помаранчевих сил і засвідчили різке падіння популярності президента В.Ющенко, не лише стали реваншем найпотужніших груп інтересу/впливу з Донбасу, а й дещо несподіваною концентрацією влади в їхніх руках. У результаті виборів у Верховній Раді виникли умови для домінування саме цих груп, оскільки їхні опоненти й конкуренти або не отримали представництва у вищому законодавчому органі, або були не здатні об'єднатися. У результаті закулісних політичних обгородок у парламенті було створено «антикризову коаліцію» з потужним представництвом групи Р.Ахметова та його союзників. Виник ідеологічно і політично пікантний союз крупного капіталу та лівих партій – соціалістів⁴¹ і комуністів.

Антикризова коаліція негайно розпочала акції, спрямовані на монополізацію влади. Партія регіонів отримала в уряді посади прем'єр-міністра, усіх віце-прем'єрів, 14 з 19 міністерських крісел. Соціалісти здобули посаду спікера Верховної Ради та 3 міністерських портфелі, комуністи – 1 міністерську посаду. Водночас понад 200 посад у вищих органах виконавчої влади було перебрано представниками коаліції⁴². Одночасно активізувалися дії, спрямовані на пе-

ретення депутатів з інших фракцій до складу антикризової коаліції – з метою забезпечити їй конституційну більшість у 300 голосів. Зрештою, спостерігалися спроби уряду мінімізувати обсяг президентських повноважень у найважливіших сферах економіки і політики, навіть зовнішньої.

Паралельно уряд, який згідно з положеннями політичної реформи, що набули чинності з січня 2006 р., став реальним центром економічної політики, повернувся до практики надання спеціальних економічних пільг клієнтським групам.

Державний бюджет, інвестиційна політика, стягування податку на додану вартість, адресна приватизація – усе це стало об'єктами економічного перерозподілу на користь однієї, найпотужнішої, приватної бізнес-групи. Варто звернути увагу й на ту обставину, що розпочався зворотний процес тінізації економіки – 2007 р. обсяг тіньового обігу становив 39% ВВП⁴³.

Усе це призвело до протидії з боку тих груп інтересу/впливу, представництво і вплив яких у всіх гілках влади швидко скорочувалося, та з боку тієї частини вищої державної бюрократії й управлінців, для яких президентська влада пов'язана з життєво важливими позиціями у системі відносин влади і власності. Восени 2006 р. розгорнулося жорстке протистояння президента В.Ющенка, якого підтримали парламентські фракції, що опинилися в опозиції («Наша Україна» і БЮТ), з антикризовою коаліцією. У результаті тривалої кризи влади сталася безпрецедентна в історії незалежної України подія – розпуск Верховної Ради у квітні 2007 р.

30 вересня 2007 р. відбулися дострокові вибори, які відкрили новий етап кризи влади, пов'язаний із розподілом повноважень між її різними гілками та сфер впливу між найбільшими бізнес-групами й угрупованнями вищої бюрократії.

Попри всі декларовані й реальні намагання влади після Помаранчевої революції змінити структуру і формат відносин усередині неї, результат був мінімальний. Найвпливовішими гравцями у системі відносин влади і власності залишилися найпотужніші бізнес-групи та державна бюрократія. Злиття влади і бізнесу набуло навіть більш потворних форм, адже якщо раніше воно забезпечувалося передусім президентською патримонією, то після 2006 р. трансформувалося у квазіпредставницьку демократію – український парламент фактично перетворився на політичну біржу найпотужніших груп інтересу/впливу. Контроль над урядом залишився передусім питанням безпосереднього доступу цих груп до виконавчої влади і, відповідно, до державного протекторату й економічних преференцій. Олігархія змінилася за формою, але не за змістом. На зміну конкурентному авторитаризмові прийшла олігархічна демократія, за якої олігархічні групи змагаються за вплив не лише в коридорах центральної влади, а й на виборах.

За роки незалежності в Україні вибудувалася владна ієрархія, заснована на принципі локалізації владних повноважень у межах невеликих груп, для яких доступ до влади (прямий чи опосередкований) чи вплив на неї був обумовлений вузькими корпоративними інтересами, які лише частково збігалися з інтересами суспільними. Ця владна ієрархія мала виразні ознаки олігархії. А оскільки вона будувалася на принципі взаємного забезпечення економічних інтересів та на злитті бізнесу і влади, то спричинила соціальні і суспільні зрушення, економічні, політичні, культурні та морально-психологічні наслідки яких даються взнаки вже зараз, і, очевидно, негативно позначаються на розвитку українського суспільства і держави в наступні десятиліття.

До цих наслідків можна віднести:

1. Граничне відчуження влади і суспільства, держави і суспільства⁴⁴. Влада (політична й економічна) сконцентрувалася в руках декількох невеликих груп, які запровадили досить примітивні форми соціальної сегрегації, засновані на відчуженні влади та власності від більшості суспільства. Запроваджено кричущі форми соціальної та політичної нерівності.

2. Утворення нових форм соціальної ієрархії, за яких на верхньому щаблі її перебуває верхівка великого бізнесу, державних чиновників вищого рангу, значна кількість депутатів Верховної Ради, верхівка силових, фіскальних та судових структур. Ці групи утворили герметичний соціальний простір, який забезпечує їм соціальну та політичну самодостатність і водночас перетворює їх на своєрідну касту з власними соціальними та культурними нормами, які у кращому випадку не збігаються, а в гіршому – суперечать відповідним нормам демократичного соціально орієнтованого суспільства.

3. Формування розвинених форм фасадної демократії, за якої суспільні та владні інститути, формально покликані забезпечувати народовладдя (Верховна Рада, вибори), насправді є його імітацією. Інститути представницької демократії використовуються переважно для лобіювання економічних інтересів, або ж для з'ясування стосунків (конкурентної боротьби) між найпотужнішими групами інтересу/впливу.

4. Спотворення традиційних форм суспільної і культурної легітимності. Гонитва за науковими ступенями, званнями й державними нагородами, використання інститутів благодійництва для реалізації вузько корпоративних інтересів та «відмивання» суспільного іміджу – лише окремі приклади.

5. Формування економіки, побудованої на системі монополій та олігополій, за якої надприбутки здобуваються окремими привілейованими групами, протегованими державною бюрократією, силовими та фіскальними структурами. Конкуренція між монополіями підмінюється системою неформальних відносин та арбітражних втручань і патронажем держави. Така система, мабуть, є ефективною в період акумуляції та перерозподілу суспільного багатства, однак у перспективі вона створює передумови для масштабного економічного застою.

6. Масштабна деморалізація суспільства. Суспільні практики зазначених груп інтересу/впливу не могли не спричинити масштабного розвою корупції (як економічної, так і моральної). Наявність стабільно високого рівня тіншового обігу та прибутків засвідчує не лише участь у тіншовій економіці надто значної частки зайнятого населення, а й те, що корупція перетворилася на важливу складову економічної й політичної систем. Стандарти соціальної поведінки правлячих еліт, відверта демонстрація розкошів, не менш відверта зневага до норм законності і загальнолюдської моралі (остання замінюється специфічними «корпоративними етичними нормами») справляють суспільний ефект, негативні наслідки якого важко прогнозувати.

Наведені тут факти і міркування, зрозуміло, є лише попереднім аналізом системи відносин влади і власності, яка склалася в Україні впродовж останніх сімнадцяти років. Проблема потребує подальшого масштабного (передусім академічного) міждисциплінарного дослідження, жодним чином не пов'язаного з поточною політичною чи ідеологічною кон'юктурою.

¹ Див.: Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення в країнах колишнього Радянського Союзу. – К., 2003.

² Ishiyama J.T., Kennedy R. Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan // Europe-Asia Studies. – 2001. – Vol.53. – №8. – P.1177–1191; Protsyk O. Troubled Semi-Presidentialism. Stability of the Constitutional System and Cabinet in Ukraine // Europe-Asia Studies. – 2003. – Vol.55. – №7. – P.1077–1095.

³ Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – С.420–424.

⁴ Виттковски А. Пятилетка без плана. – К., 1996. – С.129. Автор посилається на спогади віце-прем'єр міністра Ю.Йоффе (див.: Йоффе Ю. Один на один с системой. – Луганск, 1995).

⁵ Aslund A. Why Has Ukraine Failed to Achieve Economic Growth? // Anders Aslund, George De Menil (eds). Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda. – New York, 2000. – P.264.

⁶ Ibid.

⁷ Колишній прем'єр-міністр В.Пустовойтенко 2006 р. стверджував, що співвідношення технологічних втрат при транспортуванні газу і крадіжок складає 50х50. Див.: *По-да В.* Скільки газу ворують в Україні // *Комментарии*. – 2006. – 3 ноября. – С.4.

⁸ *Марков И.* Кому нужен скандал «республиканского» масштаба? // *Зеркало недели*. – 1996. – 20–26 апреля.

⁹ Цей факт повідомив в інтерв'ю газеті «Факти і коментарі» у червні 2000 р. колишній співробітник «Республіки» І.Шаров. Див.: *It's a gas. Funny Business in the Turkmen-Ukraine Gas Trade. A Report by Global Witness, April 2006.* – Washington. – P.27.

¹⁰ *Fujimori S.* Op. cit. – P.121.

¹¹ *Kuzio T., Wilson A.* Ukraine: perestroika to independence. – Macmillan, 1994. – P.125–126.

¹² *Yekhanurov Yu.I.* The Process of Privatization // *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda* / Aslund A. and de Menil G. (eds). – New York, 2000.

¹³ На кінець 1994 р. це був повний склад Верховної Ради – унаслідок змін у виборному законодавстві вибори відбувалися у два етапи, і Верховна Рада 1994–1998 рр. так ніколи і не досягла повного списочного складу у 450 осіб.

¹⁴ *Krawchuk R., Chudowski V.* Ukraine's 1994 elections as an economic event // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2005. – №38. – P.48.

¹⁵ *Drum B.* Privatization, Enterprise Restructuring and Capital Market Reform // *Ukraine: Accelerating The Transition to Market: Proceedings of an IMF/World Bank Seminar* / Cornelius P.K., Lenain P. (eds). – Washington, 1997. – P.140.

¹⁶ Українська приватизація в спогадах та роздумах. – К., 2001. – С.447 (наводяться підрахунки В.Ланового).

¹⁷ *Biryukov A.* Bankruptcy and Legislation Reform in Ukraine // *Review of Central and East European Law*. – 2001. – №4. – P.581. Стандартна схема «банкрутства» передбачала санацію державного підприємства, яке його керівництво доводило до відповідного стану, розгляд справи у суді та продаж «збанкрутілого» підприємства структурам, створеним його ж керівниками.

¹⁸ Найвідомішими прикладами радикального вирішення подібних конфліктів вважають: 1. Убивство власника фірми «Люкс» та футбольного клубу «Шахтар» (Донецьк) А.Брагіна (жовтень 1995 р.). А.Брагін, котрого міліція та журналісти вважали місцевим кримінальним авторитетом, загинув від потужного вибуху просто на трибуні стадіону Донецька під час футбольного матчу разом із керівником охорони та п'ятьма охоронцями. 2. Убивство одного з впливових донецьких бізнесменів та політиків, народного депутата Є.Щербаня в аеропорту Донецька (5 листопада 1996 р.). Тоді також загинули його дружина, механік і бортінженер літака. У вересні 1997 р. було вчинено невдалий замах на життя сина Є.Щербаня. 3. Убивство в ліфті власного будинку в Києві голови біржового комітету Української міжбанківської валютної біржі й народного депутата В.Гетьмана (22 квітня 1998 р.). Привертає увагу те, що всі вбивства було здійснено нібито одним злочинним угрупованням, що спеціалізувалося на замовних убивствах і розбійних нападках та діяло в Донецькій і Луганській областях у 1994–2001 рр. Ватажок угруповання помер у слідчому ізоляторі, а його учасникам інкримінували, крім згаданого, підготовку замахів на народних депутатів О.Волкова та І.Бакая. 2003 р. прокуратура через пресу повідомляла про звинувачення на адресу П.Лазаренка в замовленні вбивства Є.Щербаня та В.Гетьмана, що той, звісно, заперечував (див.: *Следствие поставило точку в деле об убийстве двух депутатов и крест на экс-депутате* // *Зеркало недели*. – 2002. – 9–15 февраля; *Не прав по форме* // *Зеркало недели*. – 2004. – 3–9 апреля). Досить красномовною є історія з російським бізнесменом К.Григоришиним, колишнім партнером Г.Суркіса та В.Медведчука. Апогеем «непорозуміння» між колишніми партнерами, що виникли на ґрунті перерозподілу бізнесу, стала скандальна історія з арештом К.Григоришина в Києві 12 жовтня 2002 р. Мільйонера було затримано ввечері біля ресторану під приводом, що він «злісно лаявся» на перехожих, серед яких здебільшого чомусь були співробітники управління з боротьби з організованою злочинністю. Під час затримання у нього виявили в кишені брюк новий змащений пістолет та пакетики з білим порошком, як з'ясувалося – наркотиком. Ані на пістолеті, ані на пакетиках не було виявлено відбитків пальців К.Григоришина. Згодом бізнесмена відпустили, проте частка його активів опинилася в

руках провідної частини «київського клану» (див.: *Мостовая Ю., Маскалевич И., Дмитричева О.* Мы дошли до беспредела, но это ещё не предел // *Зеркало недели.* – 2002. – 19–25 октября).

¹⁹ Matsuzato K. All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election of 1999 // *Post-Soviet Geography and Economics.* – 2001. – Vol.42. – №6. – P.421.

²⁰ Механізми розподілу ренти ще чекають на свого дослідника, упевнено можна сказати лише одне – будь-який великий капітал був відомий Л.Кучмі та його оточенню й у будь-який момент міг стати або об'єктом, або мішенню для силових і фінансових відомств. Про роль і можливі доходи самого Л.Кучми відомо дуже мало (хоча сказано і написано чимало, проте все це важко перевірити). Як приклад можна навести одне з журналістських розслідувань, досить правдоподібне, але не більше (див.: *Гавриш О.* Нефтегазовые схемы президента. Часть 1. Нефть // *Українська правда.* – 2005. – 30 березня (<http://pravda.com.ua/news/2005/3/30/2992.htm>); Нефтегазовые схемы президента. Часть 2. Газ // *Українська правда.* – 2005. – 19 квітня (<http://pravda.com.ua/news/2005/4/19/3602.htm>).

²¹ Дані наведено за: *Бондаренко К.* Хто й чим володіє в Україні // *Львівська газета.* – 2003. – 17 липня.

²² В.Пінчук є відомим меценатом та організатором форумів політиків і бізнесменів, т.зв. «міні-Давосів».

²³ <http://www.scm.com.ua/index.php?page=11&l=3> (сайт відвідано 4 жовтня 2007 р.).

²⁴ Повний список підприємств, що перебувають у складі або пов'язані із «Capital System Management» див.: <http://baza.proua.com/g/7>

²⁵ *Кузин С.* Донецкая мафия. – К., 2006.

²⁶ Офіційний сайт «ІСД» – <http://www.isd.com.ua>

²⁷ Секрети групи «Приват» – місця старту кар'єри Тигипка // *Українська правда.* – 2004. – 3 серпня (www.pravda.com.ua/news/2004/8/3/11017.htm; сайт відвідано 9 серпня 2006 р.).

²⁸ Перший найповніший перелік складових та активів різних кланів свого часу надав політолог К.Бондаренко (Хто й чим володіє в Україні // *Львівська газета.* – 2003. – 17 липня (цей матеріал було розміщено на сайті «Української правди» – www.pravda.com.ua)). Досить докладну і назагал достовірну інформацію про деякі клани та олігархів подає сайт www.oligarh.net. Останнім часом відкрилися інтернет-сторінки провідних бізнес-груп, які тут згадуються (крім «Привату»). Частина даних наведено саме за цими джерелами. Нещодавно з'явився перший систематизований огляд розвитку великого капіталу в Україні: *Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством.* – К., 2007.

²⁹ <http://www.korrespondent.net/politics/yaroslavsky/658> (сайт відвідано 30 вересня 2007 р.).

³⁰ Дані наведено за: *Action Ukraine Report.* – 2006. – №721. – July 2.

³¹ І.Бакай у 1997–2000 рр. був однією з найвпливовіших фігур у схемах розподілу газу і нафти, у 2003–2004 рр. очолював Державне управління справами. Належав до найближчого оточення Л.Кучми. Контрольно-ревізійне управління виявило майже 830 млн грн витрат «не за призначенням» за його урядування. Із весни 2005 до осені 2007 рр. перебував у міжнародному розшуку. С.Львовичкин – науковий консультант, референт, помічник, перший помічник Л.Кучми у 1999–2004 рр., одна з найбільш довірених осіб президента. Входив до складу рад і наглядових рад Національного банку України, Ощадного банку України, голова спостережної ради «Укртелекому». Із 2006 р. очолював апарат прем'єр-міністра В.Януковича. О.Волков – одна з найколотніших фігур в оточенні Л.Кучми та «тіньовій політиці». Не маючи «власного бізнесу» з 1994 р., О.Волков мав колосальні зв'язки в найрізноманітніших бізнес-структурах (від агропромислових до лікєро-горілчаного бізнесу), а з 1994 до початку 2000-х рр. – величезний вплив в оточенні Л.Кучми.

³² *Puglisi R.* The Rise of Ukrainian Oligarchs // *Democratization.* – 2003. – Vol.10. – №3. – P.109.

³³ Канадський дослідник Л.Вей назвав це «конкурентним авторитаризмом» (Див.: *Levitsky S., Way L. A.* The Rise of Competitive Authoritarianism // *Journal of Democracy.* – 2002. – Vol.13. – P.21–35; *Way L.* Kuchma's Failed Authoritarianism // *Journal of Democracy.* – 2005. – Vol.16. – №2. – P.131–145).

³⁴ *Фісун О.* Помаранчева революція і демократична консолідація // <http://www.kennan.kiev.ua/kkr/content/conf06/papers/Fisun.html> (сайт відвідано 3 листопада 2007 р.).

³⁵ 40% української економіки знаходиться в тени // obozrevatel.com/news/2007/7/30/182287.htm (сайт відвідано 30 липня 2007 р.).

³⁶ Великий український капітал: взаємини з владою і суспільством. – С.48.

³⁷ Контроль над ними було здобуто шляхом додаткової емісії акцій – досить поширений спосіб «адресної» приватизації.

³⁸ «Росукренерго» – посередницька компанія, зареєстрована у Швейцарії. Рішення про надання цій компанії прав на постачання російського газу на територію України було ухвалене на зустрічі Л.Кучми і В.Путіна у липні 2004 р., у розпал президентської кампанії. У листопаді 2004 р. прем'єр-міністр В.Янукович підписав постанову уряду, згідно з якою «Росукренерго» перетворювалася на одноосібного посередника для постачання газу в Україну на період до 2028 р. Спочатку засновниками і власниками «Росукренерго» формально значилися дочірня компанія російського «Газпромбанку» – «ARosgas Holding» і компанія «Centragas Holding», яка перебувала у власності австрійської фірми «Reiffeisen Investment». Цікаво, що до координаційної ради приватної іноземної компанії «Росукренерго» ввійшли високопоставлені державні службовці України – тодішній заступник міністра палива та енергетики Ю.Бойко і тодішній перший заступник голови НАК «Нафтогаз» І.Воронін. Половина акцій «Росукренерго» належала тоді ще не надто відомим українським бізнесменам Д.Фірташу (90% української частки) та І.Фурсіну (10%). Російську частку у грудні 2005 р. «викупив» (фактично сам у себе) російський «Газпром» за символічну суму в 2,36 млн євро (див.: *Ерменко А.* Шалом газават, славяне! // *Зеркало недели.* – 2006. – 14–20 января; *Её же.* Капінтер, или Чьи отпечатки остались на газе? // Там же. – 2007. – 16–22 июня; *Мостовая Ю.* Противогаз – один на всех // Там же. – 2005. – 17–23 декабря; *Её же.* О бутонах, цветочках и ягодах // Там же. – 2006. – 21–27 января).

³⁹ www.obozrevatel.com.ua/news/2007/6/14/175550.htm (сайт відвідано 15 червня 2007 р.).

⁴⁰ It's a Gas. Funny Business in the Turkmen-Ukraine Gas Trade. A Report by Global Witness. April 2006. – P.55–57.

⁴¹ Щоправда, за соціалістами також стояв крупний капітал – бізнес-група, представлена Маріупольським комбінатом ім. Ілліча та спорідненими підприємствами.

⁴² Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством. – С.76–77.

⁴³ www.obozrevatel.com.ua/news/2007/6/14/175550.htm (сайт відвідано 15 червня 2007 р.).

⁴⁴ Динаміка рівня довіри до влади серед населення фактично відсутня – упродовж усього періоду незалежності академічні соціологічні обстеження засвідчують стабільно низький рівень до всіх базових державних інститутів влади – Верховної Ради, президента, уряду, силових структур, судів і суддів (див.: *Паніна Н.* Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К., 2006).

The article offers the analysis of formation of the system of relations between the authority and property in Ukraine during 1990s – 2000s. The principal thesis is that in the mentioned period such system of authority relations was formed that secures economical and political interests of few business-groups in state bureaucracy and authority institutes of the center and the regions. The state power and representative democracy institutes are used by these groups in order to lobby corporate interests and in competitor struggle.